

GINTAUTAS AKELAITIS

ITERPINIAI IR LIETUVIŲ KALBOS MODALINIŲ
ŽODŽIU KLAUSIMAS

Lietvių kalbotyros apibendrinamuosiuose darbuose (akademinėje „Lietvių kalbos gramatikoje“, lingvistinių disciplinų vadovėliuose aukštosioms mokykloms ir kt.) modaliniai žodžiai kaip kalbos sistemos reiškinys neskiriami. Tai nereiškia, kad modaliniai žodžiai lietuvių kalbai nebūdingi arba kad jų aiškinimas – neaktualus dalykas. Žodžių su pažyma *modal.* (modalinis žodis) randame „Lietvių kalbos žodyne“¹, pvz.: *pagaliau IX 72, rods XI 810, sakyb, sakysim, sakau, sakytum... XII 34² ir pan.*; modalinių žodžių sąvoka vartojama ne viename lietuvių kalbos mokslo darbe³.

Specialiai lietuvių kalbos modalinius žodžius pagal rusų kalbos pavyzdį⁴ aptarė A. Laigoniūtė mokymo reikalui skirtame darbe „Modalumo kategorija ir modaliniai žodžiai dabartinėje lietuvių kalboje“ (V., 1967, p. 11–16). A. Laigoniūtė nurodo tokias modalinių žodžių ypatybes: žodis, pereidamas iš savarankiškos kalbos dalies į modalinių žodžių grupę, netenka savo nominatyvinės reikšmės ir igauna naujų sintaksinę funkciją; morfologiniu požiūriu modaliniai žodžiai yra sustabarėję, nekaitomi; modaliniai žodžiai sakinio dalimi neina, bet jie gali sudaryti (dialoge) nepilnaijį sakinį, gali prišilti prie sakinio dalies ir modifikuoti jos reikšmę; dažniausiai modaliniai žodžiai eina iterpiniais, papildoma jų funkcija – jungti prasminiais ryšiais sakinius. Iš A. Laigoniūtės pateiktų pavyzdžių galima sudaryti sąrašą žodžių, kuriuos turėtume laikyti pagrindiniais lietuvių kalbos modaliniais žodžiais: *aišku, savaime aišku, aiškus daiktas, aiškus dalykas, be abejo, be abejonimo, be abejonės, be jokios abejonės, galbūt, turbūt, greičiausiai, galimas daiktas, galimas dalykas, matyt(i),*

¹ Sutrumpinimas *modal.* (modalinis žodis) „Lietvių kalbos žodyne“ pateikiamas pradedant X tomu; modaliniai žodžiai buvo nurodomi ir ankstesniuose tomuose.

² Po pavyzdžio žymimas „Lietvių kalbos žodyno“ tomas ir puslapis.

³ Lietvių kalbos gramatika / Vyr. red. K. Ulvydas. – V., 1971, t. 2, p. 425–542; Jankaitienė E., Laigoniūtė A., Paulauskienė A. Lietvių kalbos morfologija. – V., 1976, p. 198; Valeckienė A. Lietvių kalbos gramatinė sistema/Giminės kategorija. – V., 1984, p. 171.

⁴ Svarstyti lietuvių kalbos modalinių žodžių klausimą skatinuoja tebeskatina nemažėjantis dėmesys šiam kalbos reiškinui tarybinėje, ypač rusų, kalbotyroje. Tą dėmesį, kaip žinoma, labai suaktyvino V. Vinogradovo darbai: *skyrius apie modalinius žodžius ir modalines dalelytes kn. „Русский язык. Грамматическое учение о слове“* (1947) ir ypač atskiras darbas „О категории модальности и модальных словах в русском языке“ (1950). Per paskutiniuosius dvejus trejus metus apie modalinius žodžius išleistas šios dvi monografijos: Баудер А. Я. Части речи – структурно-семантические классы слов в современном русском языке. – Таллин, 1982; Петров Н. Е. Модальные слова в якутском языке. – Новосибирск, 1984.

*regis, rodos(i), atrodo, berods, teisybė, tiesa, tikrai, tikriausiai, išties, iš tiesų, iš tikro, iš tikruju, veikiausiai, žinoma*⁶.

Tai, kas pasakyta, bent iš dalies rodo lietuvių kalbos modalinių žodžių aiškinimo polinkius. Nors, kaip matyti, modaliniai žodžiai laikomi labai įvairūs kalbos elementai, vis dėlto centriniai yra tie žodžiai, kurie eina įterpiniais (tai pripažista daugelis modalinių žodžių tyrėjų)⁷. Koks ryšys tarp įterpinių ir modalinių žodžių ir svarbiausia, ar turi atskiro morfologinio reiškinio statusą tie žodžiai, kurie modalumą reiškia eidami įterpiniais?

Ryšys tarp modalinių žodžių ir įterpinių – įterptinių žodžių ir įterptinių žodžių junginių – nustatomas, kai įterptiniai žodžiai ir įterptiniai žodžių junginiai suvokiami kaip sintaksinių elementų pavadinimai, kurie yra tokio pat rango kaip sakinių dalių sąvokos⁸. Modaliniai žodžiai tokiu atveju traktuojami kaip morfologinė (morfologizuota) įterpinių raiškos priemonė.

Daug labai skirtingų žodžių, einančių įterpiniais, sustabarėjimo laipsniu vieni nuo kitų niekuo nesiskiria, pvz.: *matyt, regis* ir *girdi, žiūrėk* arba *aišku, tiesa* ir *gaila, laimė* ir t. t. Ar visus juos laikysime modaliniai žodžiai, ar tik kai kuriuos, priklausys nuo modalumo supratimo.

Modalumas dažniausiai apibrėžiamas kaip kalboje išreikštasis subjektyvus-objektyvus kalbančiojo požiūris į sakomos minties santykį su tikrove⁹. Skirtinos dvi modalumo atmainos: 1) pagrindinis modalumas ir 2) antrinis (šalutinis, aktualusis) modalumas. Įterpiniais einantys žodžiai reiškia antrinį modalumą. Antrinis modalumas suprantamas siauriau ir plačiau. Jeigu laikoma, kad antrinį modalumą sudaro tik probleminis patikimumas (abejojimas, spėliojimas, netikumas) ir kategorinis patikimumas (užtikrinimo, akivaizdumo, tikrumo akcentavimas), antrinis modalumas suprantamas siauriau; vadinas, tik *regis, rodos(i)*,

⁵ Laigonaitė A. Modalumo kategorija ir modaliniai žodžiai dabartinėje lietuvių kalboje. – V., 1967, p. 11–16.

⁶ Plg. Виноградов В. В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М., 1975, с. 75; Баудер А. Я. Указ. соч., с. 100; Баудер А. Я. Семантико-сintаксическая квалификация ядерных модальных слов. – В кн.: Значение языковых единиц и категорий. Таллин, 1984, с. 63; Петров Н. Е. Указ. соч., с. 50.

⁷ Modalinių žodžių tyrėjai akcentuoja: įterptiniai žodžiai — sintaksinė sąvoka, o modaliniai žodžiai — morfologinė kategorija, plg.: Laigonaitė A. Min. veik. p. 16, Баудер А. Я. Указ. соч., с. 63.

⁸ Taip suprantant sąvokas, įterptinių žodžių, įterptinių žodžių junginių ir įterptinių sakinių trinaris skyrimas iš tikruju yra dichotomiškas: įterptiniai žodžiai ir įterptiniai žodžių junginiai yra „sakinio dalis atitinkantys įterpiniai“, o įterptiniai sakiniai — „sakinio dėmenis atitinkantys įterpiniai“ („Lietuvių kalbos gramatikos“, 1976, t. 3, p. 701–710, terminai). Šitokią reikšmę turi ir dichotomiškai skiriamos įterptinių žodžių (atskirų žodžių ir žodžių junginių) bei įterptinių sakinių sąvokos. Įterptinių žodžių, įterptinių žodžių junginių ir įterptinių sakinių sąvokoms gali būti teikiama sandaros reikšmė (žr. Мустейкене И. Современный русский язык, II. Синтаксис. – Б., 1984, с. 145). Toks įterpinių skirtymas yra tik trinaris; šitaip suvokiamų įterptinių žodžių, įterpinių žodžių junginių ir įterptinių sakinių negalima sieti su modaliniais žodžiais.

⁹ Šitaip ar panašiai modalumas apibūdinamas lietuvių kalbotyroje: akademinėje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ ir kalbininkų J. Balkevičiaus, V. Labučio, A. Laigonaitės, A. Paulauskieneių ir kt. darbuose.

aišku, matyt(i), žinoma ir kiti panašios reikšmės žodžiai gali būti laikomi modaliniams. Modalinėmis reikšmėmis dar siūloma laikyti kalbančiojo emocinį santykį su sakomu dalyku, šiaip „pasakymus apie pasakymą“, įvairius pažymėjimus apie kalbamą dalyko kartojimąsi, iprastumą ir pan. Šitaip plačiai suprantant antrinį modalumą, visi įterpiniais einantys žodžiai gali būti laikomi modaliniais¹⁰. Plačioji modalumo samprata pagrįstai kritikuojama: minėtos labai įvairios reikšmės skiriamos ne vienu pagrindu.

Siauriau suprantant antrinį modalumą, reikia paaiškinti, kodėl pastoviai įterpiniais einantys, bet modalumo nereikiantys žodžiai nesudaro kokios nors morfologinės kategorijos. Galima argumentuoti, kad tokiai žodžiai, kaip *gaila*, *girdi*, *laimė*, *žiūrėk* ir pan., nesieja viena apibendrinta reikšmę. Ieškoma ir gramatinį skirtybų. Kai kurie tyrėjai nurodo, kad modaliniai žodžiai turi dvi svarbias sintaksines funkcijas: 1) eina įterpiniais, 2) eina (ypač dialoge) nepilnaisiais sakiniams, o nemodaliniai eina tik įterpiniais¹¹.

Iš tikrujų modalinę reikšmę turintys žodžiai gali sudaryti atskirus sakinius, plg.:

- <...> *Pagaliau labai jau pats buvai sąmoningas keturiasdešimt pirmaisiais?*
- <...> / — *Žinoma. Aš nė nemandau girtis* <...> AvyžKK 164. *Koks čia parkas, jeigu šimtamečių qžuolų paunksmėje suverstos kapojų krūvos, žolė ištrypta, naktinis ūkio gyventojai paleidžia savo galvijus. Ganykla? Galbūt. Tik ne parkas* T 1981 276. *Žinoma. Galbūt* ir pan. galima laikyti tik teksto sakiniams: nors jie ir turi vieną žodžio saknio intonaciją, bet gali funkcionuoti tik „atremti“ į tekstą. Modalinė jų reikšmė kiek nublukusi, antrinė: tie žodžiai pirmiausia reiškia sutikimą su tuo, kas pasakyta, su užtikrinimo arba abejimo modaliniais atspalviais. Jie gali eiti po dialogo replikų ar šiaip frazių, kurių turinį patvirtinta. Jeigu replikos arba frazės būtų pakartotos, struktūra pasidarytu pilna, plg. *Ganykla? Galbūt ganykla;* kartais taip ir būna: — *Argi niekas nebuvo atėjęs?/ — Žinoma, niekas* VienR I 27. Visur čia turime ne kokius sakinius, bet įterpinius, kurie turi papildomų funkcijų: pavaduoja teiginį, turi konjunkcinę reikšmę — sieja dialogo replikas ar šiaip sakinius. Antraja papildoma funkcija tie modaliniai įterpiniai suartėja su kitais, pagrindinę konjunkcinę funkciją turinčiais įterpiniais: *atvirkščiai, maža to, negana to, priešingai* ir pan. Beje, pastarieji taip pat gali eiti atskirais sakiniams, plg.: *Vamzdžių izoliacijai dabar naudojamas bitumo perlitas laidesnis už mineralinę vatą. Maža to. Transportuojant* <...>, *laikant sandėliuose ir dedant į transėjas, neretai pažeidžiama vamzdžių izoliacijos dangų* T 1981 225. Tik konjunkciniai įterpiniai-sakiniai yra silpnosios parcelliacijos padarinys. Gali būti parcelliuojami ir kitokie įterpiniai, plg. <...> *keleiviai mandagūs, paslaugūs* <...> *vienas kitam turi būti visur ir visada. Deja. Neretai man irgi tenka būti keleive, ir visko prisižiūriu* T 1985 32.

Vadinasi, galėjimas eiti teksto sakiniu néra atskira sintaksinė modalumą reiškiančių žodžių funkcija, taigi ir ne skiriamasis modalinių ir nemodalinių žodžių, einančių įterpiniais, požymis.

¹⁰ Plg. Петров Н. Е. Указ. соч., с. 16.

¹¹ Василенко Л. И. Структурно-семантическая роль модальных слов в тексте: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Минск, 1985, с. 16.

Modalinius žodžius, kai jie aiškinami kaip morfologinė kategorija, dažniausiai linkstama laikyti atskira kalbos dalimi¹². Ar gali būti tokia kalbos dalis – modaliniai žodžiai, atsakyti sunku todėl, kad kalbos dalys, kaip žinoma, nors ir skiriamos pagal vieną kriterijų kompleksą (žiūrima leksinės reikšmės specifikos, morfologinę ypatybę ir sintaksinių funkcijų), bet vienu atveju pirmumas teikiamas vienam kriterijui, kitu – kitam. Be to, yra žodžių, kuriems tinka ne visi tie kriterijai; atskiri žodžiai yra perėjimo iš vienos kalbos dalies į kitą stadijoje. Skirdamas lietuvių kalbos dalelytes, V. Labutis akcentavo: „žodžių grupę galima laikyti atskira kalbos dalimi, kai ji atitinka dvi pačias bendriausias sąlygas: 1) <...> ji privalo turėti bendrą tos grupės žodžius vienijantį bruozą (arba keliis bruozus) ir 2) ji neturi būti jokios kitos kalbos dalies (arba kelių iš jų) sudedamąja dalimi“¹³. Panagrinėkime žodžius *regis*, *rodos*(*i*), *atrodo*, *matyt*(*i*), kuriuos galima būtų laikyti tiek ryškiausiais lietuvių kalbos įterpiniais, tiek ryškiausiais modaliniais žodžiais, – ar jie, reikšdami modalių, igyja kokių specifinių morfologinę ypatybę ir ar atitinka antrają kalbos dalies skyrimo sąlygą.

Veiksmažodžio tyrėjos A. Paulauskienės nurodymu, sangrąžiniai veiksmažodžiai (suprantama, tarp kitų panašaus tipo formų) reiškia savaiminę veiksmą ir turi neapibrėžtą asmens reikšmę; vietoje neapibrėžtosios asmens formos literatūrinei kalbai teiktina bendratis, plg. *matyt*(*i*). Veiksmažodžio *atrodo* priešdėlis neatskiriamai jaugės į kamieną (be priešdėlio šis veiksmažodis – *rodo* – turi kitą reikšmę). Tokio tipo veiksmažodžiai paprastai reiškia nekryptingą veiksmą, neapibrėžtą veikėjo būseną¹⁴. Žodžiai *regis*, *rodos*(*i*) iš tikrujų yra beasmenės formos. Beasmeniškumą lemia šių formų galėjimas reikšti neapibrėžtą asmenį ir jų leksinė reikšmė (reiškia savaiminį, stichinį, nuo veikėjo valios nepriklausomą veiksmą); be to, jų beasmeniškumas susijęs su sangrąžos dalelytės funkcija. Kaip ir kiti beasmeniai veiksmažodžiai, *regis*, *rodos*(*i*), *atrodo* turi defektyvias paradigmas – visų laikų trečiojo asmens formas ir tariamosios nuosakos trečiojo asmens formas.

Eidamos įterpiniais, modalinę reikšmę gali turėti bemaž visos šių veiksmažodžių formos, išskyrus tiesioginės nuosakos būsimojo laiko (*regēsis*, *rodysis*, *atrodys*) ir tariamosios nuosakos (*regētysi*, *rodytysi*) formas. Kodėl įterpiniais neina būsimojo laiko formos?

Morfologinės veiksmažodžio laikų formos užfiksuoja veiksmo santykį su kalbamuoju momentu¹⁵. Sakinyje vartojamos laikų formos (ir kiti laikų reiškiantys kalbos elementai) rodo sintaksinį laiką, kuris nustatomas pagal kalbėtojo pasirinktą laiko atskaitos tašką. Tas atskaitos taškas su kalbėjimo momentu gali sutapti tik bendrau-

¹² Laigonaitė A. Min. veik., p. 11; Lietuvių kalbos gramatika, t. 3, p. 484; Александров Н. М. К вопросу о классификации частей речи в индоевропейских языках. – В кн.: Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов). Л., 1968, с. 109–110; Мустейкене И. Указ. соч., с. 145; Петров Н. Е. Указ. соч., с. 16.

¹³ Labutis V. Dalelytės ir jų vieta kalbos dalių tarpe. – Kn.: Literatūra ir kalba. V., 1962, t. 6, p. 365.

¹⁴ Paulauskienė A. Dabartinės lietuvių kalbos veiksmažodis. – V., 1971, p. 21, 25.

¹⁵ Paulauskienė A. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos. – V., 1979, p. 168.

jant būtinėje situacijoje¹⁶. Įterpiniai yra palyginti autonomiškas sintaksės elementas, ir jų laiko reikšmė nustatoma atskirai. Įterpių laiko reikšmė nustatoma pagal turinio suvokimo arba minties kilimo momento santykį su kalbamuoju momentu¹⁷. Paprastai mintis kyla kalbamuoju momentu, todėl ir modalinę abejojimo reikšmę turinčių žodžių *regis, rodos(i)*, *atrodo* yra dažniausiai vartojama esamojo laiko forma; visiškai nesvarbu, ar pasakyme, dėl kurio tikrumo abejojama, minimas įvykis vyksta, yra vykės ar dar tik vyks. Plg. *Rodos, raudonuoja (raudonavo, raudonuodavo, raudonuos) visa padangė*. Jeigu kalbėtojas anksčiau suvokė sakomą dalyką, anksčiau kilo sakoma mintis, abejamasis žodis gali turėti būtojo laiko (kartinio arba dažninio) formą. Plg. *Rodēs/rodydavos, raudonuoja (raudonavo, raudonuodavo, raudonuos) visa padangė*. Modalinė abejojimo reikšmė ir būsimojo laiko reikšmė yra nesuderinami dalykai, nes kalbamasis momentas negali būti ateityje. Taigi modalinę reikšmę turinčios formos laiko kategorijos atžvilgiu yra tikrosios veiksmažodių formos. Modalinę reikšmę jos turi ne dėl to, kad virto nauja morfologine kategorija – modaliniai žodžiai, o dėl to, kad eina įterpiniais.

Reikia pridurti, kad formos *atrodytų*, kaip ir kitų įterpiniais einančių tariamosios nuosakos formų (*manyčiau, sakyčiau*), vartojimas motyvuotas daugiau stilistiskai, o ne gramatiškai: tariamosios nuosakos forma (*atrodytų*) išreikštasis abejojimas turi sumažinto kategoriskumo, atsargumo, kartais kuklumo atspalvius.

Straipsnio apimtis neleidžia panagrinėti kitų modalinių žodžių laikomą kalbos elementą, ypač turinčių prieveiksmio formą, ir to, kas pasakyta, nepakanka apibendrinamosioms išvadoms apie visus modalinius žodžius. Vis dėlto galima pasakyti vieną kitą išvadinį dalyką.

Žodžių, kurie, eidami įterpiniais, reiškia modalumą, nublanksta individualioji leksinė reikšmė ir jos vietoje susiformuoja modalinė. Toki leksinės reikšmės pakitimą, eidami įterpiniais, patiria ir modalinės reikšmės neigyjantys žodžiai.

Atskirų žodžių formos, kurios eina įterpiniais, paprastai turi silpniausius atitinkamas kalbos dalies kategorinius požymius. Dėl pastovios sintaksinės funkcijos ir automatizuoto vartojimo jos gali trumpėti, bet nesustingsta ypatingoje morfologiškėje modalinių žodžių pakopoje, o tiesiai pereina į dalelytes, pvz.: *berods, esq., rasi, tarsi, tartum* ir pan., iš dalies *galbūt, turbūt, mat*, paprastai prarasdamos ir įterpių funkciją. O įterpiniai nėra sintaksinė „erdvė“, kurioje galėtų formuotis ypatinga morfoliginė kategorija (kalbos dalis) – modaliniai žodžiai.

Lietuvių kalbos modalinius žodžius, *regis*, geriau tiktų skirti kaip semantinę ar funkcinę semantinę grupę, į kurią be morfologinio aprivojimo įeitų modalinės dalelytės, modaliniai veiksmažodžiai, modalumo reikšmę turintys prieveiksmiai ir, žinoma, įvairių kalbos dalių formos, kurios modalumą reiškia, eidamos įterpiniais.

¹⁶ Золотова Т. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. — М., 1973, с. 173.

¹⁷ Plg. tris skirtingai nustatomas esamojo laiko reikšmes sakinyje *Rodos, ji ne pieną, o kraują iš manęs atima, ponaičiukę* CvR V 100. Forma *atima* (be sakinio) rodo, kad veiksmas sutampa su kalbamuoju momentu. Sakinio laikas esamasis, nors su kalbamuoju momentu nesutampa; laiko atskaitos taškas griežtai nefiksotas: kalbama apie dar neužbaigtą praeities įvykį. *Rodos* esamasis laikas sutampa su kalbamuoju momentu, nes mintis kyla ir pasakoma kalbamuoju momentu.

ВВОДНЫЕ ЕДИНИЦЫ И ВОПРОС О МОДАЛЬНЫХ СЛОВАХ В ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Так как основным критерием для выделения модальных слов является их синтаксическая функция — употребление в качестве вводных единиц, — в статье обсуждается морфологический статус слов, которые принимаются как центральные вводные, так и центральные модальные слова литовского языка: *regis*, *rodos(i)*, *atrodo*, *matyt(i)* и др. Путем анализа доказывается, что формы этих и им подобных слов, употребляемых в качестве вводных единиц, сохраняют свои морфологические характеристики. Модальность у этих слов закрепляется в сфере их лексического значения: эти слова теряют индивидуальное лексическое значение, но ядро обобщенного значения сохраняют. В литовском языке, вероятно, целесообразнее модальные слова считать не особой морфологической категорией (особой частью речи), а семантической группой слов, в которую включались бы все слова, имеющие модальное значение: модальные частицы, модальные глаголы, модальные наречия и, разумеется, слова, которые модальными являются при употреблении в качестве вводных единиц.